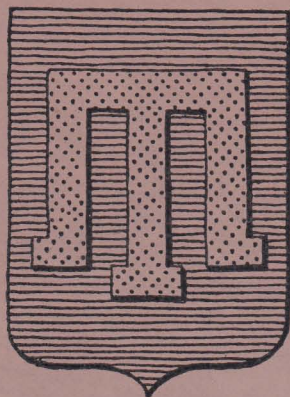

В. СІЧИНСЬКИЙ

К Р И М

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

НЮ ЙОРК

РІК 1954

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД
УКРАЇНИ

В. СІЧИНСЬКИЙ

**UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
FOUNDATION, Inc.
P.O. BOX 1028
NEW YORK, N.Y. 10276**

К Р И М

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

НЮ ЙОРК

РІК 1954

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД
УКРАЇНИ

diasporiana.org.ua

V. SYCHINSKYJ

C R I M E A

THE HISTORICAL ESSAY

Центральне положення Криму на Чорному морі, з поверхнею 25.000 кв. км. і населенням 1.200.000, з важливими морськими пристанями, з яких Севастополь і Керч мають виключне значення, становлять цю землю особливо цінною, як ключ і головна база Чорного моря. Добрий ґрунт і лагідне, тепле підсоння цього півострова, придатні для плекання південних промислових рослин, як тютюн, бавовник, гумові рослини, городництво, найкращих гатунків садових овочів, винограду, консервація риби й овочів, збільшують господарське значення цієї частини України. Мінеральні скарби, як сіль, залізна руда, кам'яне вугілля і нафта, збільшують потенціяльну силу ключового положення Криму. Менші торговельні і комунікаційні пристані — Євпаторія, Балаклава, Ялта, Судак і Теодосія лучать Крим зо всіма країнами Чорного моря й цілим світом. Тому, хто володіє Кримом, — той має ключ від Чорного моря!

З найстарших історичних часів, маємо деякі відомости про зв'язки Криму з Єгиптом і Малою Азією, особливо з гетитами (II тис. до Хр.) і фенікійцями. Більш певні історичні вістки, що підтверджуються пам'ятками археологічними, епіграфічними, архітектурними і мистецькими, походять з античних, грецьких часів, коли на побережжі Криму постають грецькі кольонії, починаючи вже з VII стол. до Хр. Спочатку були це, як відомо, торговельні факторії, згодом великі торговельні міста з відповідними укріпленнями, оборонними мурами,

громадськими і приватними будовами. Грецькі емігранти приходили головню з йонської Малої Азії — з Мілету, Прієни і Гераклени, згодом в архітектурі і виробництві коло IV ст. приходили впливи атенські, отже з корінної Греції. Грецькі кольонії відзначалися високим станом культури і цивілізації і так українська територія мала можливість значно раніш від своїх сусідів черпати знання, культуру і мистецтво з найбільшого і найстаршого джерела європейської цивілізації. Кожне з міст Криму, античних часів, це окрема, цікава сторінка історії громадського устрою, побуту, будівництва, торговельних морських зв'язків.

Херсонес, коло сучасного Севастополя, з прекрасною закритою затокою, з найбільшою чорноморською пристанею, мав виключне, ключеве положення не тільки для Криму, але і цілого Чорного моря. Первісно місто лежало на т. зв. Гераклійському півострові, заложене, правдоподібно, йонцями в VI стол. до Хр., а яке досягло особливого розквіту в століттях IV-III до Хр. і добу геленістичну. За археологічними дослідями, оборонні мури Херсонесу, що відділяли місто від Кримського материка, були довгі на 8 км. і високі на 8 мт. Саме місто було добре пляноване, з широкими і прямолінійними вулицями, добре брукованими. Головна вулиця проходила попри Акрополь і закінчувалася великою базилікою (будинок суду) над морем. В місті були прекрасні храми, вівтарі, пританея (будинок уряду), монументи і пам'ятники визначним громадянам. Над морем було адміралтейство і корабельні пристані. Грецький письменник Страбон згадує в Херсонесі храм богині Діяни, що був на Партеніоні. Приватні дома прекрасно побудовані, з великим комфортом, басейнами, ванними кімнатами і виходками, що мали водотяги і каналізацію.

Пантикапея — друга важлива пристань і місто над Керченською протокою — ключ Озівського моря. Заложена теж в VI стол. йонцями з Мілету. Найбільша розбудова міста та його укріплень припадає на IV-III стол. йонцями і на I-II стол. по Хр. Первісне місто, описане Страбонем, було на горі, яка тепер називається Митридатовою. Там був Акрополь, а на схід від нього морський мол і пристань, що могла вміщати майже 30 кораблів з відповідними припасами. У віддалені 30 км. від сучасної Керчі, була пристань Кіммеріон. В околицях Керчі до недавня зберігалось багато пам'яток грецьких часів, зокрема цінних гробівців з розписами, мармуровими саркофагами та епіграфічними пам'ятками. Крім того були менші міста і пристані, як Керкініт (Євпаторія), „Прекрасна Пристань” (коло сучасного села Ак-Мечеть) і Теодосія, що теж служили для торгівлі з автохтонним населенням Криму і українського Причорномор'я.

Греки вивозили з української території головно збіжжя, також віск, мед, шкіри, футра;

в обмін за свої вироби металеві, керамічні, шкляні, вино і південні овочі. Без перебільшення можна твердити, що цілий добробут і висока культура греків, залежала в першій мірі від українського хліба.

В століттях від II-I до Хр. постає могутня Боспоро-Кіммерійська чи **Понтійська держава** (з 196 р.) і згодом нова Понтійсько-Кіммерійська держава, що об'єднувала Крим, Кубань і деякі інші кольонії Причорномор'я. Монети Понтійської держави, прекрасної праці, відомі з I-IV стол. по Хр. Розцвіт Понтійської держави припадає на часи Мітрида VI. Євпатора, що вмер в 63 році до Хр. Цицерон, по смерті Мітридата VI назвав його „найбільшим володарем, з яким Рим вів коли-небудь війну”. За часів цього володаря виникла велика ідея об'єднання Причорноморських і Східньо-Середземноморських країн, а саме побережжя Чорного моря, Македонії, Греції, Сирії в противагу до Римського імперіялізму, проти якого Мітридат вів 40-літню війну. Був Мітридат VI Євпатор оборонцем геленістичної культури проти навали варварів — кочевників, головно гунів. Номінально південне побережжя Криму було в I-III стол. по Хр. під зверхністю Риму, коли на зміну грецької культури приходили римські впливи.

Грецькі кольонії і згодом римська зверхність поширювалися лише на міста грецьких кольоністів і вузьку зону побережжя тоді, як спроби грецьких і римських урядів контролювати цілу територію Криму, ніколи не мали успіху. Грецькі джерела називають населення Криму („Тавриди”) і України збірною назвою „Скитів” в VIII-VI стол. і „Сарматів” у IV-III до Хр., хоч фактично там були різні народи і племена. **Скити і Сармати** швидко переймали грецькі зразки мистецтва і культури. Однак ці племе-

на в свою чергу впливали на життя і побут грецьких кольтоністів, про що свідчить не тільки побут греків, але і самі вироби з місцевими ознаками. Скитське мистецтво деякі російські автори старалися нав'язати зі зразками східними і зокрема з сибірськими, послуговуючись для того так зв. „звіринним” орнаментом, що однак не є виключним і єдиним мотивом „скитських” виробів. У більшій мірі має рацію дослідник Осовський, який доводить, що скитське мистецтво зложилося під впливом кавказьким, а також виводи Ростовцева, що воно споріднене з гетитським мистецтвом Малої Азії.

Деякі грецькі і римські джерела називають корінне населення Криму, звичайно, тавридами, а самий півострів Таврида.

В століттях від II-I до Хр. ті самі джерела згадують на побережжі Озівського моря і згодом по цілому українському Причорномор'ї і Криму **Роксолян** і **Алян**. За думкою більшості дослідників це дві споріднені етнічні групи, або і той самий нарід іранської галузі індоєвропейської групи народів. Саму назву Роксолян, філологічно пояснюють, як „Рокс-Оляни”, себто „Білі Аляни”, при чому від слова „Рокс” виводять назву Рос чи Русь.

Грецький письменник Страбон виразно говорить в своїй VII книзі, що роксолянський князь з Ольвії Скилур з своїми синами заложив на Тавриді, себ-то Криму, три укріплення: Палакіон (тепер Балаклава), Хабон і Неаполе (тепер Керменчик коло Симферополя). Цими містами-укріпленнями користувався Скилур, як військовими базами у війні з Мітридатом Евпатором. Також і Херсонес захоплювали „тавриди і скитські племена”. Все це довело до війни поміж Мітридатом і роксолянами. Страбон подає, що роксоляни під проводом Тасія,

прийшли на поміч синові Скилура — Палакові, проти полководців Мітридата Євпатора. „Хоч роксоляни виглядали войовничими, одначе проти вивченої і добре озброєної фаланги (на римський зразок), кожний легкоозброєний варварський нарід безпомічний. Так і вони, в кількості майже 50.000, виступивши проти 6.000 Діофанта, полководця Мітридатового, не встояли і багато з них загинуло.” Ці події відносять дослідники до 94 року до Хр. і свідчать вони про велику силу і організованість автохтонів Криму — Роксолян.

В згаданому місті Неаполі коло Симферополя, розкопки 1946 року виявили могильник „римських часів” з розписом, що незвичайно нагадує сучасні українські розписи хат. Крім того, на стінах живо і натуралістично намальовано сцени, правдоподібно, з життя покійника: верховець на коні, пси нападають на диких кабанів, чоловік грає на лірі. Типи людей відрізняються не грецькі і не римські, а власне автохтонні, отже роксолянські. Ці типи, так само і озброєння роксолян, маємо в досить докладних описах античних письменників, а також з деяких рисунків і різьб II-IV ст. по Хр.

Хоч Мітридат Євпатор вигнав роксолян з „Затоки Симовлів” ц. т. Балаклави, але вони, так само як і аляни не тільки залишилися у внутрішньому Криму, але й далі тримали свої бази і пристані в Криму.

Аляни згадуються вже в I ст. по Хр. античними письменниками Плінієм Другим і Тацитом. За відомостями Аміяна Марцеліна з IV стол., аляни споряджали напади на грецькі колонії Боспорського царства, головнов на Фанаторію, Кіппи та інші міста Тавриди. В III стол. по Хр. аляни заложили нові міста Сугдей (за нашими літописами Сурож, тепер Судак) і Ардавада (тепер Теодосія), що стали важливими

пристанями-базами алян під час нападів гунів, а згодом в IX стол. під час нападів мадярських і печенізьких кочовників. За свідочством невідомого складача старовинних „Перипл” Чорного моря, Теодосія первісно називалася на мові таврів чи алян „Ардава”, ц. т. „Місто семи богів” чи то „Місто сімох світил” (планет). Коли ж Боспорський король Лейкон здобув це місто, що належало мілетським грекам, то переіменував його по імені своєї сестри Теодосії.

Коли близько 250 року по Хр. частина германського племені **готів** вдерлася до Криму, то роксоляни і аляни наставилися до них вороже, як до чужих пришельців. В IV стол. роксоляни мусіли платити данину готському королю Германариху (350-375). У повстанні т. зв. Малої Скитії, ц. т. Задоння проти готів, брали участь також роксоляни під проводом свого великого князя Болемира. За відомостями готського історика Йордана, з VI стол., роксоляни виконали замах на Германариха, так що він не міг особисто брати участі у війні з гунами і незабаром помер. Йордан подає також вістки про дальшу ворожнечу до готів, хоч називає роксолян антами. Аляни, за свідочством античних письменників, були союзниками гунів у боротьбі з готами. Вони розбили Германариха і виперли остготів. В той час роксоляни і аляни були вже християнами, так само як християнство поширювалося і поміж готами. Марцелін, грецький письменник IV стол. подає таку загальну характеристику алян. „Були вони значно культурніші від гунів, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбні, люблять притримуватися в громаді рівності”.

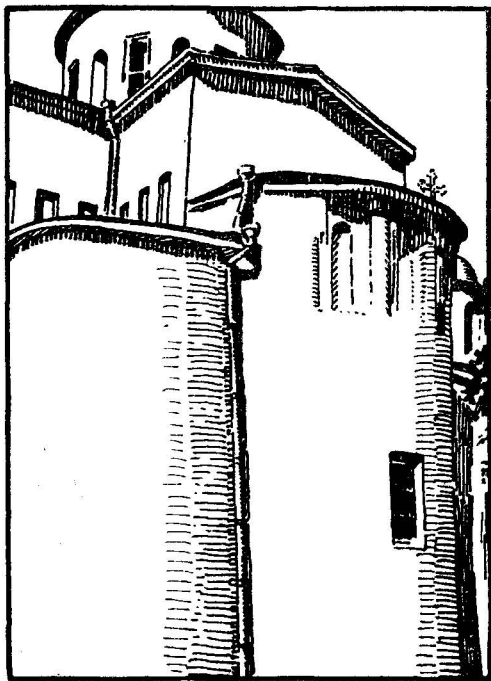
Готи перебували в Криму всього около 1¼ стол., і помимо тверджень деяких німецьких

і російських істориків про їх велике значення на Сході Європи, не залишили по собі особливого впливу на місцевих автохтонів.

Роксоляни в IV стол. заселяли майже всю українську територію в сучасних етнографічних межах, окрім крайніх північних частин. Щільно замешкуючи, як осілий хліборобський нарід, ціле північне побережжя Чорного і Озівського моря та Крим, черпаючи державницькі і цивілізаційні почини від Боспоро-Кімерійської чи то Понтійської держави, роксоляни мали свою вироблену матеріальну і духову культуру, що стояла на високому рівні. Вони були мореплавцями і навіть у своїх символічних знаках вживали морської символіки: котви, линви тощо. Нарешті роксолянам належить стрічкове знакове письмо з IV стол., знайдене в Ольвії, Євпаторії і Керчі на кам'яних плитах. Автор цих рядків у своїй монографії про роксолян довів, що знакове письмо роксолян було попередником глаголиці і, правдоподібно, тими „руськими письмами”, які згадує св. Константин (Кирило) під час свого перебування в Херсонесі в 860 році.

Хоч різні кочевничі народи, які перевалювали через Крим, ніби зовсім поруйнували міста Криму, але в дійсності по відході тих кочевників, кримські міста далі існували. І саме в тих містах почало поширюватися **християнство** в дуже ранню добу. Є відомості, що християнські громади існували в Пантікапеї і Херсонесі вже в III-IV стол. На вселенському соборі 325 року в Нікеї, згадується Боспорський єпископ, що відноситься до Боспору Кімерійського, ц. т. Криму і Кубані. В V стол. згадується єпархія Сурожська на Криму. Старохристиянські пам'ятки мистецтва і архітектури зберігалися на Криму у великій кількості, починаючи з кінця IV стол. Лише в одному

Херсонесі знайдено около 27 храмів з IV-X стол. Найстарші храми в Херсонесі IV-VI стол. центрального заложення, у формі рівнораменного грецького хреста, згодом стали найбільш характеристичним типом української архітектури.

Церква св. Івана Предтечі в Керчі, пол. VIII стол.

Також округлі будови, т. зв. ротонди, VI-VII стол. були знані в менших храмах на Україні в XI-XIII ст. Інший тип, т. зв. базилік, Криму, себто трьохнавні будови VI-IX стол., згодом перетворені у посередній тип поміж базилікальною і центральною будовою, став найбільш поширеним типом будов старокняжої доби на

Україні X-XIII стол. До цього новішого типу належить в Криму церква Св. Івана Предтечі в Керчі з половини VIII стол. і т. зв. Партенитська базиліка коло Гурзуфу з кінця VIII стол. Відомі також базиліки, правдоподібно VI стол., в Мангуні і Ескі-Кермені. Все це дуже рідкі і цінні пам'ятки, не тільки для України, але і для цілої Європи.

В 375 році гуни розгромили роксолян і алян. В цій боротьбі роксоляни і аляни користувалися своїми військовими базами на Криму, зокрема в Сугдею (Судаку) і Теодосії та перебували в Кримських Горах і так заховалися перед цілковитим погромом.

В VII-VIII стол., з постановням Хозарської держави, впливи її сягали до Криму. За свідоцтвом Теофана, за часів Цісаря Юстіяна III, алянський король Сароес (Сарродій) був союзником Візантії, згодом також в 703 році. Візантійський письменник Константин Порфирородний з X стол., каже, що аляни не тільки були незалежні, але перешкоджали хозарам мати зв'язок з Кримом. Поміж епархіями під зверхністю візантійського цісаря Льва Мудрого, згадується „Алянція” під числом 62, а за Палеолога Старшого „Алянська Митрополія” була під числом 74. Аляни згадуються в історичних документах на Криму ще в XIV стол., коли там були „Алянські парохії”. Про це свідчать і писання Маріно та інші джерела, про суперечности херсонеських і готських митрополитів.

Від VI стол. Крим підпадає під зверхність **Візантії**, яка має свої корабельні бази в Херсонесі, Керчі, Сугдею і кількох менших на півдні. Одначе, так само, як і в античні часи, влада Візантії сягла лише на саме південне побережжя Криму. Місцевий елемент з роксолян і алян далі опановують внутрішній Крим і мають притягаючу силу до Києва. Сама Київ-

ська держава мала великий вплив і значення в Криму, вважаючи цю землю приналежною до Руси. Про це свідчить цілий ряд історичних фактів.

З життя Степана Сурожського знаємо про напад Руси, під проводом кн. Бравлина на Сурож (Судак), коли русини коло 800 року знищили ціле побережжя від Корсуня до Керчі. В походах Руси на малу Азію 842 року брали участь „тавриди”, себто кримчаки. Візантія, знаючи це тяготіння Криму до Києва і „Меотської Руси” (Тмуторокані), дуже пильнувала своєї зверхности і при різних нагодах, коли мала військову перевагу, особливо на морі, старалася обмежити права і впливи старокняжої Київської держави на цю землю.

Наприклад, в договорі князя Ігоря з Візантією про „Корсунську страну”, говорить, що князь не може мати там своєї волости, не може воювати в тій землі і вона не може піддатися йому. В умові візантійського цісаря Цимісіяха з кн. Святославом, обов’язують князя не нападати на Корсунську землю. Нарешті здобуття Херсонесу (Корсуня) Володимиром Великим коло 987 року, ніби через „зраду” оборонців, красномовно свідчить, що в Корсуні був староукраїнський елемент, чи йому споріднений, дуже сильний.

Для Київської, староукраїнської держави, очевидно, було дуже важне мати постійний зв’язок торговельний і політичний з Кримом, як природнім продовженням своєї території. Зокрема велике значення для Києва мали пристані Козлов (Євпаторія), Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Кірчев, або Корчево (Керч). Сурож була особливо зручна для малих кораблів і мала інтензивний корабельний зв’язок з Трапезундом на Анатолійському побережжі Малої Азії. Знова важливий суходільний шлях

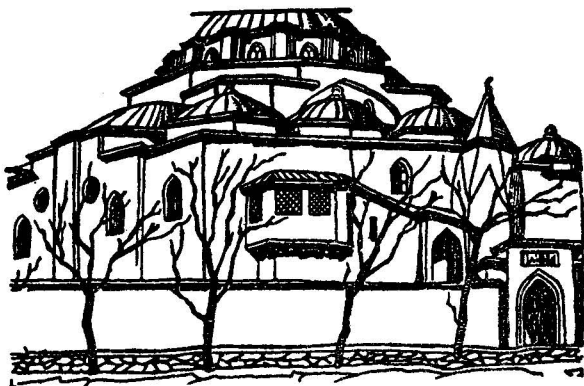
лучив Сурож з Києвом через Олешки. В другій половині XIII стол. центр торгівлі з Сурожу зосередився в Кафі (Теодосії).

З здобуттям Царгороду хрестоносцями в 1204 році, побережжя Криму було під впливом венеційців з їх великою торговельною флотою. В століттях XIII-XV перевага перейшла до генуезців, які мали велику торговельну базу в Кафі, також в Сугдею і Балаклаві. Вплив генуезців сягав далеко до корінної України, зокрема, по Дністру до Білгороду (Акерману), Бендер, Сорок, доходячи аж до Хотина над Дністром (Гл. V. Sicynsky, L'Ucraina e il mondo Mediterraneo, "Europa, Roma 1951, X-XI, p. 138-142)

Навала **татар-монголів** на Україну, захопила також і Крим. В північній степовій частині Криму татари були вже в 1239 році. В. Рубруквіс з Брабанду, посол французького короля Людовика IX до татарської орди, описуючи побережжя Криму в 1252 році, каже, що від Судаку до Херсонесу (Керсова) було там 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Переїжджаючи через Перекоп, подорожник зауважує, що за Перекопом на рівнині раніш жили кумани (половці), доки на них не напали татари і так їх утискали, що більша частина вимерла з голоду і з'їджена тими, що залишилися живими. Подібна доля спіткала згодом і те населення згадуваних 40 міст на побережжі Криму та внутрішніх теренів півострова.

Від року 1427 татари в Криму, під проводом Гаджі Гірея творили окреме ханство під протекторатом „Золотої Орди” зі столицею в Бахчисарії. В 1475 році турки здобули Кафу, а в 1478 році понищили всі західньо-європейські колонії Криму. Турки примусили кримське ханство визнати васальну залежність від Ту-

реччини і такий стан тривав до 1777 р. Розцвіт Кримського Ханства припадає на XVI і початок XVII стол., коли там постало і магометанське храмове будівництво і мистецтво. Хоч татари перейняли від турків письмо, літературу і цілу культуру все таки в архітектурі Криму

Магометанська мечеть в Євпаторії, 1552 р.

дуже помітні візантійські зразки та ренесансові і бароккові впливи, що приходили до Криму головню з України. (Мечети в Євпаторії 1552 р., Теодосії, Бахчисарії 1740 р., Бахчисарайська палата, дерев'яні будинки.)

Коли в литовський період історії України до певної міри встановлюються деякі мирні, торговельні взаємовідносини України з Кримом, то вже в XV стол. починається жорстока боротьба з кримськими татарами. Відомі погроми Києва татарами за намовою Москви в 1482 році, Поділля в 1485-1487 рр., Галичини 1498 р. також Київщини, Волині, Чернігівщини та інших земель кінця XV і протягом цілого XVI стол. Одначе, у межичасі встановлюються і торговельні взаємовідносини. За посередницт-

вом Криму, до корінної України приходять східний крам, головню через Кафу, з Малої Азії, Сирії, Арабії, Індії. З другого боку, західньо-європейський крам іде через Україну на Крим і далі на схід, особливо тканини, папір, шкло, металеві вироби. З українського краму — шкіра, лій, збіжжя, віск, мед, дерево.

Загроза татар з цілого Північного Чорномор'я і особливо з їх центрів на Криму викликали оборонні засоби на Україні. Постійні напади на мирне хліборобське населення України, було одною з головніших причин постанови **Запоріжської Січі** і завзятої боротьби з татарами. Під час тієї жорстокої боротьби, український нарід поклав гекатомби жертв, головню за здобуття Криму.

Перші історичні відомості про козацьку флоту з 1492 р., подають, що українські козаки напали на татарський корабель під Тягиню. Далі маємо численні звістки про напади козаків на Крим в 1502 й 1503 року, похід Дашкевича 1523 року, що спустошив багату татарсько-турецьких баз. В половині XVI стол. знаємо про спустошення Тягині і Очакова в 1545 р., похід Дмитра Вишневецького на Крим 1556 р., напад на Козлів (Євпаторію) в 1567 р., здобуття Наливайком Тягині в 1595 р. Морські походи на Крим в початках XVII стол. були в роках 1601, 1602, 1605, 1606. На Перекоп в роках 1608 і 1609. Особливо успішні морські походи запорожців на Кафу були в роках 1613-1620. Славне було здобуття Кафи 1616 р., під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, коли з татарських в'язниць були випущені невольники. Далі відомі походи на Перекоп 1623 р. і Кафу 1624 р.

Були моменти і союзу України з Кримом проти Туреччини, бо васальна залежність кримських ханів від Туреччини не служили на ко-

ристь кримським татарам. Наприклад, відоме порозуміння Шанги-Гірея з гетьманом Михайлом Дорошенком, коли протягом цілого 1624 р. запоріжська фльота нападала на турецькі галери. Подруге М. Дорошенко був під Бахчисараєм в 1628 році, де і загинув у боротьбі з турецьким військом. Непевне становище Криму поміж сусідніми державами приводить кримських татар до спільних інтересів з Україною, особливо коли Україна виборює собі фактичну незалежність.

Україна від половини XVII стол. дуже часто заключає з Кримом союзи в боротьбі з Польщею і Московією. Відомий успішний похід українського війська через Перекоп до Бахчисарая в 1628 році на захист Шанги-Гірея, проти московських військ під проводом Кантеміра. Другий морський похід запорожців проти турків 1629 року в союзі з Кримом, ще більше скріпив цей союз, хоч і недовговічний.

Політика гетьманів Б. Хмельницького і П. Дорошенка вже зовсім прямує до згоди з татарами, зокрема з кримськими татарами, що приносить Україні підтримку кримських татар, а в той же час часті випадки невитривалости, паніку і зраду татар. За доби Б. Хмельницького особливо інтересне порозуміння кримського хана з Б. Хмельницьким проти Москви, про що свідчить лист гетьмана 1651 р. до кримського калги зі згодою спільно іти проти Москви. Блискуча перемога гетьмана Виговського над московським військом під Конотопом 1658 р. була за підтримкою татар, хоч і з невеликими їх силами.

Іншого характеру була політика гетьмана І. Мазепи, котрий, враховуючи ослаблення Туреччини і упадок кримського ханства, прямував до опановання побережжя Чорного моря і Криму, як завітна мрія багатьох поколінь українсь-

ких патріотів, починаючи зі старокняжих часів. І. Мазепа переводив фортифікацію Чорноморського побережжя та розбудову корабельного будівництва. Похід гетьмана Мазепи і Голіцина 1687 і 1689 рр. та здобуття Кізікермену та інших турецьких фортець в долишньому Дніпрі в 1695 р. і Озова в 1696 р. та похід 1697-1698 рр. на самий Перекоп, сильно загрозили і ослабили становище кримських татар. „Eugoniae Gama”, цей важливий річник, що був висловом думки поважних хроністів і достойників при королівських дворах Європи, за 1704 рік, писала про ці походи, що хоч московський полководець Голіцин мав там 50.000 людей, „то він всетаки дав себе намовити турками і французами на нечувану зраду”, тоді як „все це хитрий Мазепа добре доглянув і своїм дипломатичним хистом порізнив цього Голіцина з його людьми і випер його з краю”.

Підчас турецької війни 1735-1738 рр., крім 50.000 українського суходільного війська, брали участь у війні морські козаки, підчас облоги Козлова (Євпаторії), Балаклави і Кафи, обслуговуючи „російську флоту”. В 1736 р. при здобуванні Бахчисараю брало участь 16.000 гетьманського війська і 4.000 запорожців.

Рівно ж здобуття цілого українського Причорномор'я і Криму в кінці XVIII стол. було заслугою головно українського війська, тоді як московські частини йшли переважно по слідах українських козаків. Після ліквідації Запоріжської Січі, російська імперія, передбачуючи війну з Туреччиною, мусіла в 1776 р. наново організувати чисто українське військо з українською старшиною і цілим запорізьким укладом. В 1784 р. створено Бозьке козацьке військо, згодом назване Славним чорноморським військом, під проводом військово-

го судді на Запоріжжі полковника Антона Головатого. Власне, заслугою цього війська було здобуття сильних твердинь, будованих французькими і голяндськими інженерами на острові Березані, Очакова, Кінбурна, Гаджибея (Одеси) і взагалі цілого Чорноморського побережжя й Криму в роках 1783-1790.

В 1774 році було проголошено „незалежність” Криму, а фактично відділення від Туреччини, а в 1783 р. „приєднання” Криму до Російської імперії. Перші кораблі, в „Ахтіарській” затоці коло Херсонесу, як першої військової бази російської імперії, склалися виключено з Дніпрової і Озівської флотилії під керівництвом запорожців. В 1789 р. **Чорноморська фльота** в Севастополі, що складалася з 4 великих та більшої кількості менших кораблів, теж обслуговувався бувшими запорожцями. Офіційна реляція Потьомкіна з дня 19. липня 1788 подає, що при здобуванні Чорноморського побережжя, Чорноморська фльота складалася „з 200 менших гребних суден, в кожному по 60 запорожців”... І далі... „цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20.000, на чолі з їх отаманом Сидіром Білим”. (Записки Одес. Т-во іст. і старов., т. VIII, ст. 223). В 1789 р. ця фльота запорожців цілком розбила турецьку флоту під Кінбурном і Херсоном і так остаточно і назавжди відтяго від Туреччини ціле українське Чорноморське побережжя і Крим.

Не зважаючи на те, що російський уряд стався передавати всі новоздобуті землі своїм „дворянам” і заселявав порожні степи чужинцями, все таки природня кольонізація Причорномор’я і Криму українцями в кінці XVIII і поч. XIX стол. була дуже інтензивна. Також при т. зв. „транслянтації” (примусове виселення) запорожців і Чорноморського війська (з ук-

раїнців) на Кубань після закінчення війни з Туреччиною, що сталося в 1792 р., частина українських козаків була переселена на побережжя Криму для охоронної служби.

Товарообмін поміж Україною і Кримом особливо посилювався в кінці XVIII стол. Українські чумаки везли на Крим хліб, залізо, ліс та інш. і вивозили з Криму сіль та східні вироби і продукти, причім ініціатива належала українцям. Про цей товарообмін особливо інтересний опис подорожі Гільденштедта 1771-1774 рр.

Російська окупація Криму маркантно позначилася 1796 р., коли від селян було відібрано землю і роздано московським „дворянам”. Ціле населення закріпачено і жорстоко експлуатовано, як це признає і „Больш. Совет. Енциклопедія” (том 35, ст. 306-318).

При обсаджуванні Криму московськими частинами війська, було пороблено таку руїну всіх міст і всіх пам'яток архітектури і мистецтва, які перевищують погроми всіх кочовиків разом, що переходили через Крим. Англійський подорожник Е. Д. Кларк, професор Кембриджського Університету, побувавши в Криму і зокрема в Херсонесі в 1812 р., писав: „Руїни Херсонесу були ще тривалі і були ще скрізь навіть двері будов... Але як прийшли росіяни, все було відразу здемольовано”. Кларк на власні очі бачив, як москалі закладали міни під античні храми, гаками розтягали мармурові бльоки каменя, роблячи це систематично на наказ згори! Про Бахчисарай пише: „росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнування, знищили цілковито цю столицю”. В Керчі „Зрівняли з землею 500 будівель”, замість того спромоглися побудувати „коло тридцяти вбогих бараків”...

Не краще виглядала справа з археологічними розкопами і дослідженням пам'яток, коли

шукаючи за дорогоцінностями, російські „гробкопателі” руйнували могильники і цілі надземні будови. Під час будування доріг, військових споруд і „модерних” домів, розбирали дорогоцінні пам’ятки архітектури античних і старохристиянських часів. І так з величезних мистецьких скарбів Криму тепер майже нічого не залишилося, особливо з надземних частин будов.

Відношення російської адміністрації до духових цінностей місцевого населення перевищувало найбільше дикунство. В 1833 році, за наказом „Таврического” губернатора від татарського населення Криму було відібрано і спалено всі старовинні рукописи, записи і рукописні книги. Обмеження, переслідування і нищення татарських шкіл, освітніх і культурних товариств та інституцій — це окрема сторінка історії російської адміністрації в Криму, повна нечуваного варварства. Все це робилося всупереч Маніфесту Катерини II з дня 8 квітня 1783 р. (рік обсадження Криму), яка клялася „за себе і своїх спадкоємців” дати татарам подібні права з іншими „нашими подданими” і запевняла „свободное отправление со всеми законными обрядами пребудет неприкосновенно”. Винищуючи татарське населення Криму, російський уряд населявав Крим різними чужими народами — італійцями, німцями, болгарами, македонцями, вірменами та інш., тоді як міста і купілеві місцевості обсаджував російською адміністрацією та іншим напливовим елементом з Московщини. Супроти того татарське населення Криму масово емігрувало до Туреччини, Болгарії, Румунії, особливо в 60-х і 90-х рока XIX стол. Наслідком того татарське населення Криму зменшилося на 60 %.

З описів Криму перш. половини XIX стол.,

крім згаданого вище Кларка, цікава подорож французького маршала Мармона 1834 р. Він згадує корабельні доки в Севастополі, які тоді якраз будувалися. З інших джерел знаємо, що там працювало найбільше українських майстрів і ремісників корабельного будівництва, переважено з бувших запорожців. Далі Мармон каже про фабрику смушків в Євпаторії, добування соли з соляних озер коло Євпаторії і Перекопу. Про Керч пише, що річно там переходило 400 кораблів, згадує також рибний промисел і консервацію риб „голяндським способом”. Закінчує опис Керчі так: „Зо всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснюю і найбільш прекрасні голоси співали сумні, мелянхолійні пісні, наповнені солодкою мельодією”.

Втрачання зверхности над Кримом Туреччиною не давало спокою турецькому уряду. В половині XIX стол. була ще одна спроба Туреччини опанувати Крим. Була створена коаліція Англія-Франція-Туреччина, з участю також Італії. Військові кораблі переводили облогу Криму в роках 1854-1855, але без особливого успіху. При тім, зовсім не бралось на увагу інтереси і стремління місцевого населення Криму і України, тільки коаліція мала на увазі здобути вільний торговельний доступ до Криму. Між тим на самій Україні, з вибухом Кримської війни 1854 р., віджили традиції українського війська та ворожости до російської імперії. Царські заклики на весні 1855 р. про добровольців на війну, українське селянство, особливо на Київщині і Поділлі, використало для самочинного творення Українського козацького війська. Цей рух, під назвою „Київська Козаччина”, було криваво придушено московським військом і засланням провідників на Сибір.

Хоч в кримській війні, військово-морська перевага була по стороні коаліції, одначе, 11-місячна облога Севастополя закінчилася умовою з російським урядом, за якою Крим далі залишався за російською імперією при тім без ніяких забезпечень чи полегчї для місцевого населення. Таким чином Росія мала можливість далі провадити бзоглядне винищування татар та русифікацію Криму.

Заселення Криму українцями, відбувалося рівночасно з заселенням цілої степової України, з якою Крим все був у тісному контакті та творив природне і господарське продовження української території. Вкінці XVIII і XIX стол. це заселення українським селянством було дуже інтензивне і переводилося мирним шляхом, без ніякої допомоги, а скорше з перешкодами з боку російської адміністрації. Наплив українських хліборобів на Крим залежав ще від спеціальних обставин татарського життя і побуту. Річ в тому, що татари, як колишні кочевники не були схильні до хліборобства. В старі часи татари на Криму обробляли свої лани з конечности, працею невольників, яких набирали головно з українських військових і цивільних бранців. Коли ж невольників бракувало, або вони вже не існували, то татари зовсім покидали хліборобську працю, більше займаючись садівництвом, скотарством і торгівлею. Коли ж кримські землі російський уряд почав роздавати своїм „дворянам”, тоді російські поміщики вербували хліборобів, головно з українських селян. Згодом земля переходила до рук українських селян природним шляхом, арендою і купівлею на власність.

І так протягом XIX стол. степова частина Криму опинилася переважно в руках українського селянства. Російська адміністрація за-

писувала українців, звичайно, як „русские” і тому офіційна російська статистика подавала фальшивий образ населення Криму. Все таки і за цією офіційною статистикою в 1897 р. в Криму було 63 тисячі українців, причім за окремими повітами українців було: в пов. Перекоп 22 %, Євпаторія 21 %, Керч 16 %, Севастополь 13 %, Теодосія 12 %. Натомість татари склали лише 13 % до всього населення Криму.

Перед першою світовою війною українці щільно заселяли не тільки північну, степову частину Криму, але багато українських сел було під Симферополем, де розмовляли українською мовою. Саме ті українські села доставляли до міст сільсько-господарські продукти та мали певні торговельні зносини з корінною Україною. Татарські аули жили зовсім відокремлено, своїм життям і відігравали малу роль в економічному життю краю.

Інша ділянка життя і побуту, яка була обсаджена українцями, — це морська торговельна і особливо військова фльота. Протягом цілого XIX і початку XX стол. матроси, підстаршини і технічна обслуга Чорноморської фльоти складалася у великій більшості з українців. У Чорноморській військовій флоті були навіть таємні українські гуртки, що плекали національну свідомість і українські державницькі традиції поміж матросами і підстаршинами фльоти. Навіть назви військових кораблів за царських часів залишалися ще давні українські, як „Гайдамака”, „Запорожець”, „Україна”, „Кубань”. Одна з севастопольських заток мала назву ще до недавня „Козацької”.

Чорноморська фльота була дуже ослаблена під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., коли в морському бою в Цусимській про-

тоці (поміж Японією і Кореєю) загинула краща частина Чорноморської фльоти. Тому під час світової війни 1914-1917 рр. Чорноморська фльота активно не виступала, навіть проти Туреччини. Життя в Криму проходило спокійно, не рахуючи тих тягарів, які населення терпіло в зв'язку з війною. Під час першої світової війни самотній раз Туреччина зробила військову демонстрацію під Одесою, вистрілюючи кілька гарматних стрілень на неукріплене торговельне місто, з двох крейсерів, які позичила Німеччина для турків.

Під час революції в російській імперії 1905 р. неспокій, заворушення і одвертий виступ проти російського царського уряду був саме на тих військових кораблях Севастополя, де екіпаж був у переважачій більшості з українців. Повстання тих кораблів, коли були потоплені в морі офіцери московської національності, закінчилося, як відомо, перемогою тої частини фльоти, яка була обсаджена у значній частині москалями і залишилася вірна царському уряду. Самотній дреднаут „Потьомкін” не був переможений, не піддався і причалив до Констанци в Румунії. Комендантом цього революційного корабля був свідомий українець, підстаршина фльоти Дерев'янка, а вів корабель військовий інженер, теж свідомий українець, Ол. Коваленко. Власне, на „Потьомкіну” був самотній українець-старшина і він став фактичним капітаном корабля.

Російський уряд, максимально сприяючи розвитку мореплавства і товарообміну Балтійського моря, в належній мірі не дбав про такий розвиток на Чорному морі. Тому, порівнюючи, навігація кримських пристаней, була невелика. За офіційною статистикою 1911 року причалило до кримських пристаней кораблів: Євпаторії 127 кораблів 138 тис. тон, Севастопо-

ля — 70 кораблів 49 тис. тон, Теодосії 152 кор. 250 тис. тон, Керчі 35 кор. 51 тис. тон. („Статист. Ежегодник Росії 1913 г., Петербург 1914, XI, ст. 58).

З вибухом революції 1917 р. і розвалом російської імперії та створенням **Української Центральної Ради** в Києві, зразу віджили традиції української фльоти. Вже в березні 1917 р. почала діяти „Чорноморська Генеральна Рада”, що складалася з українців-старшин, підстаршин, і матросів військової фльоти з осідком у Севастополі, а які перед тим гуртувалися в українських таємних організаціях „Кобзар”. Чорноморська Генеральна Рада мала таку вагу, що половина кораблів фльоти пливала під українським прапором. По містах Криму постали місцеві Революційні Комітети, що спочатку склалися з росіян, українців, і караїмів (семіти з колишньої Хозарії).

Татарська національно-революційна діяльність проходила в формах, подібних до української діяльності. Про це писали і російські „Южн. Ведомости”, підкреслюючи, що татари „пішли по стопах українців”. Також на „З’їзді Народів” (був. російської імперії), який був організований Центральною Радою, що відбувся в Києві в серпні 1917 р., брали участь кримські татари. Делегатський з’їзд 1-2 жовтня 1917 р. в Симферополі для скликання татарського парламента „Курултай”, постановив скликати цей парламент 24 листопада, але він не відбувся. В міжчасі в листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила приєднання трьох північних повітів Криму до України, з чого повстав конфлікт з росіянами і татарами. В грудні 1917 р. татарський делегатський „Курултай” вибрав свій уряд і директорію з 5 осіб, на чолі з Чембеєм. Влада цього уряду не сягала на цілий Крим і взагалі

не виявляла великої політичної активності. А в скорому часі, 13 січня 1918 р., — владу в Криму захопили на короткий час російські більшовики в Севастополі. За відомостями „Больш. Сов. Енциклопедії” (т. 35, ст. 306-318), зв'язок цього більшовицького правління з іншими кримськими містами був слабкий, а кримські села зовсім не були заступлені. Однак і цей більшовицький „Центр. Испол. Комітет”, як каже „Сов. Енциклопедія”, „через зраду троцькістів” виніс постанову, прихильну до Берестейського миру, який був заключений між Німеччиною, Україною і Росією, з визнанням Самостійної Української Народної Республіки. Таку саму прихильну до Берестейського миру постанову виніс „Губерніяльний з'їзд Советів” дня 6 березня 1918 р.

Між тим український уряд в Києві робив потрібні приготування до опанування Чорного моря, без чого було неможливе і саме існування української держави. Дня 23 грудня 1917 р. при Українській Раді в Києві створено Морський Секретаріят, згодом Морське міністерство. Законом 13 березня 1918 р., У. Н. Республіка перебрала всю військову і торговельну флоту Чорного моря, що перед тим належала до російської імперії. Розуміється, що це в першій мірі відносилось до Криму.

Дальшим актом було обсадження Криму українським військом, тим більше, що в Криму російські більшовики зміцнювали своє становище і була небезпека зовсім втратити чорноморську флоту для У. Н. Р.

Десятого квітня 1918 р. Запорізьська дивізія під проводом полк. Болбочана, вирушила в похід на Крим. Інша група українських військ була під проводом полк. Натієва. Не зважаючи на сильний опір більшовиків, що склалися з московських частин, українська дивізія з

боем пробилася через Старий Запорізький Шлях по лінії Мелітопіль-Сиваш і дня 29 квітня обсадила Джанкой та стала під Симферополем. Місцеве населення радо витало українське військо, а місцеве самоврядування признало українську владу, про що була спеціальна постанова. Обсадження Криму українським військом стало сигналом для військової фльоти в Севастополі. В той же день 29 квітня 1918 року о год. 4 пополуд. ціла військова фльота в Севастополі урочисто підняла прапор **Української Народної Республіки** і тим прилучилась до української держави. Цей акт відбувся без ніяких інцидентів, навпаки з великим піднесенням настроєм і пієтизмом матросів і цілого екіпажу фльоти. Проголошення перебрання влади на Україні гетьманом Павлом Скоропадським, прийняла Чорноморська фльота на другий день так само в повній дисципліні і порядку. Нарешті у вересні 1918 р. український уряд з представниками Криму — татарами, німецькими кольтоністами і українцями — підписав умову про прилучення Криму до України, з забезпеченням Криму внутрішньої автономії.

По Берестейському мирі німці, вмішуючись до українських внутрішніх справ, почали провадити свою політику і в Криму, спочатку йдучи по лінії турецьких інтересів. Як відомо, Джафер Сейдамент, що під час першої світової війни втік з Криму до Туреччини, склав з турецьким урядом умову про протекторат Туреччини над „незалежним Кримом”, а по Берестейському мирі повернувся до Криму з групою турецьких старшин і став, за підтримкою німців прем'єр-міністром місцевого кримського уряду. Урядування Сейдамента тривало дуже коротко: від 18 травня до 5 червня, коли німці передали урядування ген. Сулькевичу

(литовський татарин, а фактично російський бюрократ). Останній беззастережено виконував усі накази німців і був у конфлікті з українським урядом у Києві. Відомо також, що німці носилися з думкою створити з Криму якусь державу з німецькими кольтоністами.

Часи перебування російських монархічних військ в Криму позначилися підупадом цілого громадського життя, зокрема автономістичних змагань татар і, нарешті, голодом місцевого населення. Двадцять третього серпня 1919 р. загін російських офіцерів розгромив татарську директорію та редакцію її органу „Міллет”. В серпні 1919 р. ліквідовано і автономний парлаєнт. Англія і Франція, підтримуючи російські монархічні війська Денікіна і Врангеля, та не враховуючи інтересів місцевого населення та України, робили ту саму помилку, як у війнах 1736 і 1854 рр. Російські монархічні війська зовсім не визнаючи українських змагань, викликали на Україні сильну протиакцію. Українські війська і населення України вело боротьбу з російськими монархічними частинами не з меншою завзятістю, як і проти большевиків. Боротьба на два фронти проти російських імперіялістів білих і червоних, розуміється, сильно ослабила Україну, хоч війська Денікіна і Врангеля зазнали цілковитої поразки. З того скористали тільки большевики і в кінці 1920 р. обсадили Крим, проголосивши його Автономною Советською Республікою в складі РСР (Декрет 18. X. 1921), але при господарському районуванні Крим і надалі залишився спільно з Україною у „Південно-Гірничо-Промисловій Облaсті”. Це і не диво, бо ціла індустрія Криму залежить від України. Виріб заліза і сталі в Криму не може обійтися без ман-

гану з Нікополя і високоякісного кам'яного вугілля з Донецького басейну.

Доба советського Криму знаменує собою скріплення російського становища на Чорному морі, дальше переслідування автономістичного руху, посилення московської людности в Криму і нарешті підупад хліборобства в степовому Криму. Між іншим московський уряд кілька разів переводив „виміну” матросів, перекидаючи українців до Балтійської і Тихоокеанської фльоти та обсаджуючи Чорноморську Флоту московськими матросами, головно, з Балтійської та Біломорської фльоти.

За советською статистикою 1926 р. в Криму було 714.000 осіб. За „Енцикл. Українознавства” національний склад того року, мав би бути такий: москалів 28 %, українців 25 %, татар 20 %, німців 6 %, кавказ.-горців 4 %, вірмен 4 %, греків 3 %, поляків 0,7 %, інших коло 9 %.

Ще треба відмітити, що новочасна Польща зі своїми великодержавними проектами об'єднання народів від Чорного до Балтійського моря, вела також свою політику спеціально щодо Криму, маючи на це деякі авізії Туреччини. В 30-х роках на еміграції виявив певну активність кримський татарин Сейдамент, вихований в Царгороді, що у Варшаві виготовив меморандум до Ліги Націй, з вимогою відатти Крим під протекторат... Польщі. Він же, разом з Мурським, видав у Туреччині книжку про Україну, в якій Крим відсепарував від України. В 1952 р. вийшла книга в німецькій маві „Національна боротьба кримських тюрків” з тенденцією відділення Криму в окрему державу, а фактично, як терен потрібний для Туреччини. Автор книги Едіджа Кірімалія, як кажуть, є псевдонім польського публіциста...

За Британською Енциклопедією, в 1938 р. в Криму було 1.270.000 населення.

Друга світова війна принесла Криму страшну руйну, особливо при облозі німцями в 1942 р. Севастополя.

По другій світовій війні, Москва майже зовсім знищила і виселила татар з Криму, ніби за їх прихильність до німців. За останніми відомостями, залишилося тепер в Криму коло 10-20.000 татар, себто становлять вони коло 1 % цілого населення Криму.

В останні роки Москва уділює особливу увагу Криму. Спеціальні археологічні експедиції Академії Наук ССРСР переводять розкопки і дослідження пам'яток минувшини, улаштовують наукові сесії, друкуються численні історичні та інші статті про Крим. Звичайно кладеться великий наголос на „скитську і слав'янську добу” в історії Криму та його „невідлучний зв'язок з Росією”.

Нарешті несподівано для західного світу, дня 13 лютого 1954 р. „Президія Верховного Совета ССРСР”, в порозумінні і за згодою Президії „Верховного Совета РСФСР” (себто Російської Советської Республіки) і з представниками Президії Верховного Совета УССР та представниками Криму — Ляніна і Каркова, прийняли постанову про прилучення Криму до Української Республіки. Як головні причини цього акту було подано „територіальна близькість Криму до України, спільність їх економіки і факт тісних господарських і культурних зв'язків”.

Приєднуючи Крим до УССР, Советський уряд повернув Україні невід'ємну складову частину її державно політичної незалежності. Це потягнення зумовлене нинішніми національними відносинами в советській імперії, а ще більше майбутніми.

